
GONDOLATOK A TELEPÜLÉSNEV-KORRELÁCIÓKRÓL¹

1. Az a névadási-névváltozási helyzet, amelyben egy már korábban létező település valamilyen ok miatt másodlagosan jelzői előtaggal egészül ki, a hazai és a nemzetközi névtörténeti szakirodalom figyelmét egyaránt fölkelte. Mindkét vonatkozásban azt tapasztaljuk ugyanakkor, hogy a jelenség település- és névtörténeti hátterét éppúgy nem tárta fel a korábbi kutatás, ahogyan nyelvi kérdéseinek sok szempontú, tüzetes bemutatására (vagyis a településnévi differenciáló jelzők, illetve a névkorrelációk széleskörű elemzésére) sem vállalkozott mind ez idáig senki. A jelzői névrészek szemantikai vizsgálata, a névkorrelációk ügye inkább csak érintőlegesen került elő az egyes szakmunkákban, és noha egy-egy rendszerezési kísérletre is rákaphatunk a hazai és a nemzetközi irodalomban, ezek messze nem tesznek eleget az egységes szempontrendszer kívánalmainak (vö. BÖLCSKEI 2010: 57–93; a továbbiakban a pusztán oldalszámok minden esetben az e munkára történő hivatkozást jelzik).

Az előzményirodalom efféle kettősségét (a kérdés iránt egyértelműen megmutatkozó tudományos érdeklődést és egyidejűleg az összefoglaló írások hiányát) látva úgy gondolom, hogy egy olyan munka időszerűségéhez, amely a településnévi korrelációk teljes körű elemzését, valamint a névadók-névhasználók valóságfelfogásának, térbeli tájékozódásának a feltérképezését tűzte ki céljául, kétség sem nagyon férhet. 2010-ben e munka BÖLCSKEI ANDREA tollából napvilágot is látott, s főképpen kognitív megközelítést alkalmazó monográfiájából arról kaphatunk nagy részletgazdagsággal és alapossággal kidolgozott képet, hogy miként állt a helyzet a természetes névadás három korszakában (a 13–14., a 15–16., valamint a 18–19. században) a településnevek differenciálódásával; e folyamatok hátterében miféle település- és népességtörténeti tényezők, névszociológiai jelenségek húzódnak meg; s a nevekben bekövetkező változások végső soron miképpen függenek össze az emberi látókör fokozatos, korszakról korszakra egyre jelentősebb kitágulásával.

A munka az elméleti alapok és módszertani kérdések tisztázását (13–37, 39–56), illetve a hazai és külföldi szakirodalmi előzmények bemutatását (57–93) követően két fő témakörrel foglalkozik részletesen: tárgyalja egyrészt a településnévi differenciáló jelzők szemantikai kérdéseit (95–173), és szól másrészt a korrelációk típusairól, fokozatairól (175–238). Ezeket a fő fejezeteket aztán az emberi látókör kiszélesedésével kapcsolatos megfigyelések egészítik ki (239–48). A feldolgozott, vizsgálat alá vont adatállomány hallatlan gazdagságát nem pusztán a dolgozatban megadott számarányok mutatják (a szerző mintegy 50 000 településnevet nézett át, amelyek csaknem 20%-a, azaz közel 9 000 név kapott a története során másodlagosan jelzői előtagot; 104), de ezt jelzi a munkához mellékletként kapcsolódó 115 oldalnyi adattár és helynévmutató is (267–382).

BÖLCSKEI ANDREA monográfiáját feltétlenül olyan munkának tarthatjuk, amelyre a történeti helynévkutatásnak több szempontból is nagy szüksége van. E nélkül a jelenséget a

¹ A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

maga teljességében feldolgozó munka nélkül ugyanis aligha érthetnénk meg pontosan, miért annyira jellegzetes ez a névszerkezeti típus – igen régtől fogva mindmáig – a magyar helynévrendszerben. Ebben a vonatkozásban tehát a szerző maradéktalanul teljesítette vállalt céljait. Az sem kérdéses továbbá, hogy egy tudományos munka értékét nem csupán az jelzi, ha a szakemberek olvassák, hivatkoznak rá, de talán még mélyebb impulzusokról árulkodik az a körülmény, ha olvasóit egyúttal a benne tárgyalt problémakör tovább gondolására serkenti. Azt, hogy BÖLCSKEI ANDREA dolgozata e tekintetben mennyire ösztönzően hatott jelen dolgozat írójára, az alább következő gondolatok reményeim szerint meggyőzően igazolják. A következőkben ugyanis amellett, hogy igyekszem bemutatni a szerző által a településnévi korrelációkra vonatkozóan elvégzett vizsgálat főbb elméleti hozadékait, arra is kitérek, mik azok a körülmények, amelyeket esetleg – más közelítésmódot alkalmazva – a szerző interpretációitól eltérő módon is megítélhetünk. Az olyan tudományos eszmecsere ugyanis, amelyre most BÖLCSKEI ANDREÁT is invitálok, meggyőződésem szerint további lényeges ismeretekkel egészítheti ki az eddig megszerzett tudásunkat.

2. A településnevek korrelációs rendszerének vizsgálatához azok a névformák szolgálnak alapul, amelyek sajátosságjelölő funkcióban lévő jelzői előtag + megnevező funkciójú településnév szerkezetben állnak (az elemzéshez elméleti keretként felhasznált HOFFMANN ISTVÁN-féle modell ezeket S + M szimbólummal jelöli; HOFFMANN 1993), s amelyek létrejöttében – úgy vélem – alapvetően két, egymástól számos vonásában eltérő település- és névtörténeti folyamat játszott szerepet. Az egyik jelenség fő (nyelven kívüli) indukátoraként a faluosztódások jelölhetők meg. Az ezek során kialakuló korrelatív formák (*Bárca > Al-, Fel-, Középbárca*) tényleges oppozícióban állnak egymással, minthogy közöttük reális történeti kapcsolat van (vagyis tulajdonképpen az ilyen keletkezésű oppozíciók között tételezhetünk fel tényleges, azonos gyökerű korrelációt). Az ilyeneket nevezi a történeti változástipológia névdifferenciálódásnak vagy (a faluosztódás fogalmának analógiájára) névosztódásnak (TÓTH 2008: 31–40). A másik esetben viszont a jelzős névstruktúrákhoz alapul szolgáló alapnevek egymástól függetlenül, pusztán csak azonos szemlélet alapján jöttek létre (mint például a számos *Szentistván, Nyék, Németi* stb. településnév a Kárpát-medencében). Ezek jelzővel való elkülönítése az előbbtől teljesen eltérő körülmények között, más indukáló tényezők által valósult meg, valóban a településnévi homonímia megszüntetését szolgálva: *Mátraszentistván, Székelyszentistván; Kápolnásnyék, Ipolynyék; Hernádnémeti, Marosnémeti*. Az ilyen módon keletkező jelzős névformák között tényleges történeti kapcsolattal nyilvánvalóan nem számolhatunk, létrejöttüket ezért is tekinthetjük a jelzővel történő kiegészülés eseteinek (TÓTH 2008: 66–70). Közöttük többnyire valós, azonos gyökerű korrelációt sem igen tételezhetünk fel.

BÖLCSKEI ANDREA – elfogadva ugyan a strukturális szemléletű változástipológiában e folyamatok elkülönítésének indokolt voltát (29) – némi hezitálást követően végül mégis a jelenségek együttes tárgyalása mellett döntött, és azokat a *településnévi differenciálódás* terminus alatt a funkció oldaláról, kognitív szemantikai alapon igyekezett megközelíteni. Úgy tartja ugyanis, hogy a névhasználatot mindkét változástípus esetében ugyanaz a kommunikációs szándék, az azonos településnevek megkülönböztetésének igénye vezette, „s az ehhez felhasznált nyelvi eszközök, valamint az előidézett onomasztikai jelenségek is [...] nagyrészt azonosnak mutatkoznak” (30, de vö. még 32, 105 is). Meglehet, hogy kognitív szemlélettel nézve a változási folyamatokat és eredményeiket a két módosulás és névszerkezeti típus között nem látszik különbség (mindazonáltal erről sem vagyok meggyőződve), a

jelzői előtagok jelentéstani kategóriáit és a korrelációtípusokat bemutató két nagy fejezet azonban ennek az állításnak éppen az ellenkezőjét igazolta: a *Bárca* > *Albárca* : *Felbárca* : *Középbárca* típusú, illetőleg a *Nyék* > *Kápolnásnyék*, *Ipolynyék*-féle alakulások minden lényeges vonatkozásukban olyannyira szembetűnő eltéréseket mutatnak, hogy egybemosással éppen alapvető jellegzetességeik elfedését kockáztatjuk. Megítélésem szerint ezek a folyamatok ugyanis nemcsak a nyelven kívüli, hanem (és a mi szempontunkból nyilván ennek van nagyobb jelentősége) a nyelvi körülményeiket tekintve is különböznek egymástól, s ezért szerencsésebb lett volna, ha a monográfia ezekre a különbségekre szándékolta nagyobb hangsúlyt fektetett volna.

A munkában több ponton is figyelmet kap az a tétel, miszerint az elsődleges, *Újfalú* típusú összetett neveknek a jelzője a hely egy jellemző tulajdonságát emeli ki, ám ennek névelkülönítő funkciója nincs, pusztán szemléletesebbé teszi a nevet. A másodlagos, *Újpankóta* típusú elnevezések jelzőjének viszont elsődleges szerepe „a névdifferenciálás, az azonos nevű helyek egyikének egyértelmű identifikációja” (61). Ezek esetében ráadásul – egyfajta többletfunkcióként – a jelzők egyúttal fokozhatják, vagy (transzparenciájukat veszített településnevek esetében) részlegesen helyreállíthatják a településnevek motiváltságát (105). E különbség ellenére ugyanakkor „a fajtát jelölő és a megnevező funkciójú névrészek ugyanolyan típusú bővítményrészeket vehetnek maguk mellé” (HOFFMANN 1993: 53–4). Vagyis a differenciáló jelzők motivációi tulajdonképpen azonosak a helységnévadás általános motivációs tényezőivel, és ennek folytán az S + M struktúrájú másodlagos névszerkezetek jelzői előtagjai éppen olyan szemantikai tartalmakkal írhatók le, mint az S + F szerkezetű, elsődleges összetett nevek első névrészei (101). Ez természetes is, hiszen a névváltozások (márpedig a jelzővel történő kiegészülés, valamint a névdifferenciálódás maguk is változási folyamatok) mindig a meglévő nevek modelljeihez igazodnak. Ám míg a fenti állítás a jelzővel történő kiegészülés eseteire valóban igaz, és itt a jelzők ugyanolyan gazdagságát (és egyúttal „véletlenszerűségét”) találjuk meg, mint az elsődleges, S + F nevek kapcsán, addig a névdifferenciálódással összefüggésben jócskán leszűkült motivációs háttérrel és jóval kötöttebb, determináltabb nyelvi elemkészlettel találkozunk: közöttük elsősorban a méretre (*Apáti* > *Kis-*, *Nagyapáti*), a korra (*Marja* > *Ó-*, *Újmarja*) és a térbeli viszonyított helyzetre (*Németi* > *Al-*, *Fel-*, *Középnémeti*) utaló jelzői előtagok a tipikusak. Ez utóbbi példákban az azonos történeti gyökerekből eredően tényleges szemantikai szembenállást találunk, míg az előbbiekre ez – a közös történeti háttér híján – nem jellemző.

Ezzel a különbséggel függ össze aztán az is, hogy a jelzők jelentésán kívül a rájuk jellemző korrelációtípusok is jelzik a két jelenség különállását: míg a szabályos (egyzon szemantikai mezőbe tartozó), zárt (további jelzői elemmel nem bővíthető), félig zárt (további jelzői elemmel korlátozottan bővíthető) korrelációk között rendre a névdifferenciálódás eseteit találjuk meg, addig a nyitott (további jelzői elemmel tetszőlegesen bővíthető), valamint a szabálytalan (nem azonos jelentésmezőbe tartozó) korrelációk sokféle szemantikai tartalmú jelzői inkább a megkülönböztető jelzővel való kiegészülés eseteit illusztrálják.

Néhány eltérésre a két változási típus között BÖLCSKEI ANDREA is utal. Névhasználati értékbeli különbséget jelezhet például az, hogy míg a (*Nyék* >) *Kápolnásnyék* típusú kiegészülés esetei körében a jelzős formák használata csak a hivatalos, formális helyzetekben jellemző, addig a (*Németi* >) *Alnémeti*, *Felnémeti* osztódásos nevek „gyakran feltűnnek a mindennapi, informális megnyilatkozásokban is” (30). Ez utóbbi kapcsán persze arra is érdemes utalnunk, hogy a korai évszázadok történeti adataival összefüggésben a formális : informális

használat különbségeit nyilvánvalóan nem egyszerű felderíteni (ha egyáltalán lehetséges), hiszen csupán a hivatalos dokumentumok, az oklevelek adatai állnak rendelkezésünkre.

A két típus összetett elnevezései kronológiai tekintetben sem viselkednek egyformán. Tanulságos például az, hogy míg a faluosztódást szinte azonnal követi a névelkülönülés, vagyis az egyénítő jelzős alakok használata, addig az egyező névadó vonás alapján előállt névazonosság rendszerint huzamosabban fennáll, mielőtt az adott települések nevükben elkülönülnének (30). Ez az eltérés érthető is, tekintve hogy ez utóbbiak között nincs valós történeti kapocs, sőt még azonos névhasználói kör sem feltétlenül. A kronológiai kérdések persze más típusú összefüggéseket is a felszínre hoznak: határozottan úgy tűnik ugyanis, hogy a település- és névosztódás alkalmával előálló jelzős névformák vagy eleve párhuzamosan, egyidejűleg keletkeztek (pl. *Apáti* > 1335: *Kisapáti* : *Nagyapáti*, KMHsz. 1: 155), vagy ha az osztódás alkalmával csak az egyik településrész kapott is jelzőt (*Ináncs* > 1310/1436: *Ináncs* : *Felináncs*, KMHsz. 1: 100), ezt rövidesen követte a másik jelzős forma feltűnése is: (1337: *Alináncs* : *Felináncs*, KMHsz. 1: 30). Ráadásul a később létrejövő korrelatív névforma szemantikailag többnyire azonos kategóriába tartozik a már meglévő jelzős névalakkal. A kiegészülés eseteinél viszont a jelzős névformák keletkezése kronológiailag többnyire független egymástól, így szemantikailag sincs közöttük hasonló mértékű befolyásoltság.

Ezt az összefüggést egyébiránt a korrelatív nevet viselő települések távolsága ugyan csak jól mutatja, az ugyanis, hogy bizonyos szemantikai körbe tartozó jelzőtípusokat oppozícióban tartalmazó nevek rendre egymás közelében találhatók: pl. a korra, méretre, térbeli helyzetre utaló jelzős nevek (242), nyilvánvalóan szintén a párhuzamos vagy egymást befolyásoló alakulással lehet kapcsolatban.

A fentiekben pusztán azokat az eltéréseket soroltam fel, amelyek a munka olvasásakor a két változási típus kapcsán (még így, együttesen tárgyalva is) rögtön szembetűntek; ezek sorát egy, a kérdéskörben a mostaninál jóval alaposabb elmélyülés nyilvánvalóan még továbbiakkal is szaporíthatja.

3. A településnévi differenciálódás hátterében BÖLCSKEI ANDREA az emberi látókör szélesedését látja mint olyan tényezőt, amely alapvető szerepet játszik a folyamat megindulásában. Ennek a faluosztódás nyomán elkülönülő településnevekkel összefüggésben persze nemigen van jelentősége, hiszen azok már a keletkezés pillanatában feltétlenül azonos névhasználói körben realizálódnak. A *Szentistván*, *Nyék*, *Németi* típusú homonim nevek jelzővel történő kiegészülése mögött ugyanakkor az emberi látókör kitágulása ténylegesen is szerepet játszhat, hiszen ennek folytán az azonos névhasználói körön belül jelentkező homonim településnevek „a továbbiakban már nem tudták a közösség tagjai számára a kérdéses települések egyértelmű identifikációját biztosítani a kommunikáció során” (16–7), ezért volt szükség – a helynév tulajdonnévi státusának helyreállítása végett – a jelzővel való „név-egyénytésükre” (32).

Ezzel a magyarázattal kapcsolatban két dolog érdemel figyelmet. Ha pusztán az egyértelmű azonosíthatóság állna a folyamat hátterében, akkor nem lenne-e bőven elegendő két azonos nevű település esetében csak az egyik falu nevét egyéníteni a jelzői előtag hozzákapcsolásával? Vannak is ilyen korrelációk bőséggel (*Muzsaj* : *Kismuzsaj*, *Kéked* : *Felsőkéked*), de az osztódások kapcsán mégis jóval gyakoribb és természetesebb jelenség az, hogy az „utótelepülések” mindegyike jelzőt kap, vagy rögtön a létrejöttékor, vagy esetleg valamivel később (*Kisdédhaj* : *Nagyhaj*, *Ónyerges* : *Újnyerges*, *Alsóadorján* : *Felsőadorján*). Ebben pedig minden bizonnyal a névmodellek, illetve konkrétan a testvérfalvak nevének hatása játszik

szerepet, de ott lehet mögötte valamiféle természetes kéttagúságra törekvés is, ami a helynévrendszerben általában véve is kétségtől tényleg érhető.

Más oldalról pedig azzal kapcsolatban is óvatosabban kell fogalmaznunk, hogy vajon az azonosnevűség, a homonímia sérti-e magát a tulajdonnévi státust. Hiszen ha ez így lenne, akkor nemigen jöhetnének létre egymás közelében azonos településnevek, márpedig ilyenek – korai okleveles anyagunk erre bőven szolgál bizonyítékokkal – egyazon névhasználói körön, közösségen belül is bőven akadnak. Maga BÖLCSKEI ANDREA is utal efféle jelenségekre: Győr megyében például két *Tarján* nevű település feküdt alig 4 km-re egymástól (247), vagy az ágak, családok önállósodását kísérő birtokmegosztásokkal együtt járó „névsokszorozódás” esetei között találkozunk azzal, hogy a Karcsák földjén Pozsony megyében 16 *Karcsa* nevű falu alakult ki (19). Annak kapcsán pedig, hogy miféle névhasználó közösséget kell sejtenuünk a településnévi homonímia megszüntetésére törekvés mögött, azzal is érdemes számolnunk, hogy ez a folyamat talán a természetes névadás-névváltozás korában is bizonyos mértékig a „hivatali szervek” közreműködésével zajlott, s az egyénítő jelzők használata részben a „korabeli hivatali nyelvhasználat terméke volt” (239). De bizonyosan analógiaként, mintaként szolgáltak az efféle módosulásokhoz a már korábban létrejött, jó részt a településosztódásokat nyelvi síkon kísérő településnév-oppozíciók is: e változástípus kezdetei ugyanis – ahogyan BÖLCSKEI ANDREA is utalt rá – kronológiailag feltétlenül korábbra tehetők.

Ha már az emberi látókör kérdésénél tartunk, érdemes néhány tanulságos összefüggésre felhívni a figyelmet. BÖLCSKEI ANDREA munkájából megismerhetjük azokat a tényezőket, amelyek szerepet játszhattak az emberi látókör kiszélesedésében (31); megtudhatjuk, miként igazodik a településnév-korrelációk térbeli elrendeződése a közigazgatási beosztás helyett inkább a kis- és középtájakhoz (241, itt különösen jó lett volna néhány térképet – a technikai nehézségek ellenére is – közreadni); és képet kaphatunk arról is, miként ölel fel korszakról korszakra egyre nagyobb teret a „névismereti horizont” (248). Ez utóbbi meghatározása persze nem könnyű feladat, és a kutató könnyen beleeshet saját előfeltevéseinek a csapdájába. Amennyiben ugyanis azt feltételezzük (mint teszi azt BÖLCSKEI ANDREA), hogy a megkülönböztető jelzős formák létrejöttének oka „az azonosnevűség okozta téves lokalizáció lehetőségének elkerülése”, akkor ebből a kiindulási alaptól további logikus feltevéseket is megfogalmazhatunk arra vonatkozóan, hogy „az ily módon megkülönböztetett [...] helységek tehát biztosan beleestek egy-egy névhasználó közösség látókörébe”, s aztán már csak egy lépés a végső megoldás, miszerint a szembenálló, korrelatív névformák távolsága alapján megrajzolható a „természetes emberi látókör”, hiszen a településnév-azonosság „csak különböző névhasználó közösségek esetében nem lehet zavaró” (239). Meglehet, hogy ez az összefüggés valóban létezik, de megítélésem szerint az efféle logikai láncok fő kockázata mégis éppen abban rejlik, hogy az egész építmény alapja igen bizonytalan, és ennek köszönhetően aztán a következtetések is ingatag talajon állnak. A korábbiakban utaltunk rá, hogy maguk a középkori oklevelek nem ritkán említenek egymás közelében fekvő azonos nevű falvakat, amelyek tehát már a pusztá létezésükkel ellentmondanak az utóbbi állításnak; hiszen ha azonosnevűségük zavaró lenne, aligha jöhettek volna létre ilyen megnevezések. De tudjuk azt is, hogy az ilyen nevek életre hívásában sokféle tényező játszott szerepet, és közöttük például a birtokosok érdekérvényesítő törekvéseivel, azaz a tudatos névadói tevékenységgel is igen komolyan érdemes számolnunk. Arra, hogy a birtokosok a birtokigényeik igazolására „a korai időszaktól kezdve fontosnak tartották tulajdonjogukat a birtokolt települések nevében is jelezni”, maga a szerző is utalt (20).

4. A differenciáló jelzők jelentéstani kérdéseit tárgyalva BÖLCSKEI ANDREA többféle szempontra igyekszik kitérni, s ennek köszönhetően a munka az egyes jelzőtípusok gyakoriságának a különböző kronológiai metszetekben tetten érhető változására éppúgy rávilágít, mint az esetükben megfigyelhető korrelációtípusokra, valamint az esetlegesen megmutatkozó területi sajátosságokra. A szemantikai elemzés alapjául kidolgozott tipológiai rendszer (98–9) alapvetően (szemléletét és fő kategóriáit tekintve is) a HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévvizsgálati modell (1993) funkcionális-szemantikai elemzési szintjére, azon belül is a sajátosság-funkció kategorizációjára épül, de azt a szerző – a vizsgált jelenség kíváncsiához igazítva – némileg módosította, illetve ahol szükségesnek látta, ki is egészítette (95).

Igen szembevetendő, hogy a fentebb említett, a differenciált nevek életre hívásában szerepet játszó két változási folyamat más-más módon befolyásolja a létrejövő nevek szemantikai és lexikális szerkezetét. A faluosztódások nyomán kialakuló névdifferenciálódás jelensége kapcsán a jelzői névrészek elemzése jár fontos hozadékokkal, az azonos névadó vonás nyomán kialakuló településnévi homonímia megszüntetésére következőkző kiegészülés pedig az alapnevekkel összefüggésben vet föl tanulságos kérdéseket.

Nyilvánvaló, hogy az efféle (S + M struktúrájú) kétrészes elnevezésekben a jelzők szemantikai sokféleségével találkozunk, ám a gyakoriságukban jelentős eltéréseket fedezhetünk fel. Messze legjellemzőbbnek a méretet (*kis, nagy*), a térbeli elhelyezkedést (*alsó, felső*), a lakók nemzetiségi hovatartozását (*magyar, tót, német*), a település korát (*ó, új*) kifejező jelzők mutatkoznak, vagyis azok, amelyek – talán a népnéviakat kivéve – a faluosztódást kísérő névosztódás tipikus jelzői névrészei. A BÖLCSKEI ANDREA által az egyes korszakokra megadott statisztikai adatok (102–4) szerint a leggyakoribb tíz bővítményrész 73–89%-át ez a három szemantikai kategória teszi ki.

A korszakról korszakra egyre szaporodó differenciált településnevek alapnevei a legtipikusabban bizonyos lexikális kategóriák közül kerülnek ki: a törzsnévi, illetve a patrocíniumi lexémát tartalmazó egyrészes elnevezések minden korszakban messze a leggyakrabban szolgálnak alapul a megkülönböztető jelzővel történő kiegészüléshez. BÖLCSKEI ANDREA ezt azzal magyarázza, hogy ezek „a természetes névadás legkedveltebb típusai” (104–5), ami részben igaz is. Ám némelyest talán érdemes ezt az állítást pontosítani, hiszen a formáns nélküli személynévet tartalmazó elnevezések népszerűsége a magyar településnévadás kezdeti időszakában minden kétségen felül áll, mégsem találjuk meg a *Szerep*, *Szolnok*, *Miskolc* neveket a településnévi differenciálódás tipikus alapnevei között. Sokkal inkább arról van tehát szó, hogy míg a személynévi elnevezések esetében a településnévi homonímia – a lehetséges személynévi alapszavak szinte korlátlan gazdagságú állománya miatt – kevésbé áll fenn, a törzsnévi és a patrocíniumi lexémák ezzel szemben szűk körű, zárt elemkészlettel rendelkeznek, így a velük alkotott településnevek körében a nagyfokú névazonosság szinte szükségszerűen jelentkezik.

Több ízben is hangsúlyt kap a munkában az a tétel, miszerint a differenciáló jelzők motivációs tényezői alapvetően megegyeznek az alapnevek létrejöttét is befolyásoló motivációkkal, de egyúttal különbség is mutatkozik közöttük, hiszen míg az alapnév a falunak a névadáskor legjellemzőbb tulajdonságát emeli be a névbe, addig a másodlagos, differenciáló szerepű jelző egy másik, gyakran szekundér tulajdonságot jelenít meg (106). Ehhez a gondolatmenethez igazodik aztán az a felfogás is, amelyet KRISTÓ GYULA nyomán vall BÖLCSKEI ANDREA, hogy tudniillik amennyiben a népnévi, foglalkozásnévi jelzők differenciáló elemként (tehát másodlagosan) kapcsolódnak egy már létező településnévhez, az egyúttal azt is jelzi, hogy az adott etnikumhoz tartozók vagy foglalkozást végzők másodlagosan jelentek meg

a településen (132, 137). Nem könnyű belátni ennek a felfogásnak az érvényességét, ha tudjuk, hogy minden névadás alkalmával a névadási indítékok nagy bőségéből válogathat a névadó, s ezek közül csak egy az etnikai hovatartozás vagy a foglalkozás megjelölése. Nem is szólva arról, hogy számos ellenpéldát idézhetünk az okleveles anyagból arra vonatkozóan (még maga KRISTÓ is utal ilyenekre), hogy például Bars vármegyében a besenyők egy faluját a szláv eredetű *Taszár* néven említik (KRISTÓ 1976: 64), az ugyancsak barsi, a birtokos nevéből alakult *Baratká*-n harangozóknak volt földjük, Zaránd megyében pedig a tárnokok faluja népnévi eredetű, *Besenyő* nevet visel (KRISTÓ 1976: 78). A másodlagosan nép- vagy foglalkozásnévi jelzővel kiegészült elnevezések egy részében miért ne lehetne éppen ilyen szituációt elgondolni?

Külön figyelmet érdemelnek azok a másodlagos elnevezések, amelyek névszerkezeti elmozdulás következtében „sorolódtak át” a differenciálódott településnevek típusába. A két település összeolvadásának (integrációjának) a nyelvi vetületeként előállott *Harsánykér*, *Iszka/szentgyörgy* típusú névformák mellérendelő szerkezetekként jöttek létre. Minthogy azonban ez a struktúra a természetes névadás településnévkincsében meglehetősen periférius jelenségnek számít, a névtudat a jóval tipikusabb alárendelő szerkezetté értékelte át őket, amelyben tehát az előtag (az efféle elnevezések analógiájára) a közeli településre utaló differenciáló jelző szerepét vette magára (151). Szintén strukturális vonatkozásban tanulságosak az olyan másodlagos névformák, amelyekben a differenciáló jelző a már eleve kétrészes (és önmagában is másodlagos) név részei közé ékelődik be: *Ipolykér* > *Ipolykiskér*, *Ipolynagykér*, *Garamveszele* > *Garamalsóveszele*, *Garamfelsőveszele*. Az ilyen neveket látva az a benyomásunk támadhat, hogy a településnevek strukturális felépítésében a morfémasorrend bizonyos mértékű determináltságával számolnunk kell (ennek felvetéséhez l. TÓTH 2008: 42–3), azaz vannak olyan jelzői funkciójú elemek, amelyek a helynevek testében tipikusan az első pozícióban szokásosak. Ilyen lehet éppenséggel az említett nevekben álló víznévi jelző is.

A magyar névtörténeti szakirodalomban újra és újra visszatérő problémaként jelentkezik az *alsó*, *felső* jelzői névrészek szemantikai tartalmának kérdése éppúgy, mint a *nagy* melléknév esetleges ’öreg’ jelentésének feltételezése. BÖLCSKEI ANDREA munkája ezeknek a kérdéseknek a tisztázásához is újabb fontos adalékokkal járult hozzá (az előbbihez l. 155–63, az utóbbihoz pedig 170–1). Az *alsó*, *felső* helyzetviszonyító jelzőket tartalmazó névformák keletkezési folyamatát SZABÓ ISTVÁN nyomán (1966) modellezi a munka, és azt tartja, hogy a faluosztódást követően a mélyebben fekvő anyatelepülés egy ideig az alapnéven szerepel, a fiatalabb, magasabban épült leánytelepülés pedig *Felső*-jelzőt vesz magára, majd idővel az anyatelepülés is kiegészül az *Alsó*-előtaggal (160). Az így elképzelt folyamat realitását az adatok valóban alátámasztják (a *felső* jelzői névrészek jobbára korábbiak az *alsó*-knál), de a jelenség illusztrálására felhozott konkrét példa (*Csáj* település esete; vö. 15–16. sz.: *Csáj* : *Felsőcsáj*, 18–19. sz.: *Alsócsáj* : *Felsőcsáj*) sántít, ugyanis már a 14. században két *Csáj* nevű falut említene az oklevelek, amelyek közül az egyik egyidejűleg éppenséggel *Alsócsáj*-ként is szerepel (vö. KMHsz. 1.).

Jó lenne magyarázatot találni arra a jelenségre is, hogy bizonyos jelzőtípusok a történeti forrásokban miért szerepelnek különösen gyakran latinra fordítva: *alsó*, *felső*, *új*, *kis*, *nagy*. Ezeknek (az alapvetően megint csak a névosztódás jellegzetes jelzőiként szereplő) névrészeknek a latin nyelvűsége elsősorban persze a korai időkben jellemző: a 13–14. század 158 helyzetviszonyító jelzővel egyénített településnevéből 48 például csak latinul szerepel (162). Később a latinra fordítás gyakorlata nagymértékben visszaszorult.

Végezetül az *al(só)*, *fel(ső)* jelzőkkel álló differenciálódott településnevek ürügyén fölvehetünk egy olyan változási lehetőséget is, amely egyelőre nem több ugyan pusztá hipotézisnél, de az e körbe tartozó elnevezések körében végzett alaposabb település- és névtörténeti vizsgálat esetleg földerítheti a realitásértékét. A gondolat kiindulópontjául lényegében a mai helynévrendszer szolgál, konkrétan pedig az a megfigyelés, miszerint a falvak részeit napjainkban igen gyakran *Alszer : Felszer*, *Alszeg : Felszeg*, *Alsófal : Felsőfal* névformákkal jelöli meg a helyi lakosság (l. ehhez a helynévgyűjtemények anyagát, illetve a Magyar Digitális Helynévtár adatállományát: <http://mnytud.arts.unideb.hu/mdh>). A faluosztódásnak a régiségben többféle típusát különíthetjük el. Az egyik esetben az anyatelepülés ténylegesen is két vagy több utódtelepülésre bomlik (túlnépesedés, birtokosi osztozkodás miatt például); ezek aztán vagy teljesen eltérő motivációjú neveket kapnak, vagy pedig az anyatelepülés nevének differenciáló jelzős változataiként élnek tovább. A faluosztódás névleges viszont az olyan esetekben (és ez az, ami minket a fenti kérdés megítélésében jobban érdekel), amikor a falu lényegében egységes település marad, csak éppen egyes falurészeinek megjelölésére – ahogyan ma is – *Alsófal : Felsőfal* típusú elnevezéseket használnak az ott élők. Az efféle „belső” elnevezések aztán persze indukálhatják a lokális környezet vagy éppen a hivatalos (okleveles) névhasználat „külső” elnevezéseit, s így módon a tulajdonképpen névleges faluosztódás a dokumentumokban differenciálódott névvel: *Alsócsáj : Felsőcsáj* névformákkal jelentkezik.

5.1. Amíg a jelzők jelentéstani kérdéseinek áttekintésekor BÖLCSKEI ANDREA – a témakör igényeihez igazodva – csupán a differenciáló jelzők szemantikai kérdéseivel foglalkozott, a korrelációtípusokat bemutató másik nagy egységben természetesen már az alpnév sem kerülhetett ki a vizsgálat hatóköréből. A korrelációtípusok tipológiájának felállításakor (180) a szerző két szempontra koncentrált egyidejűleg: alapul vette egyrészt a tagok számát a korrelációban, másrészt keresztszemponként a korreláció szabályos vagy szabálytalan volta határozta meg az egyes típusokat. A fejezet aztán a tipológia mentén haladva részletezi a korreláció fokozatait és típusait. A korrelációfajták között a csonka, tulajdonképpen egytagú korreláció (azaz jelzős másodlagos településnév szembenálló névforma nélkül) definitíve sajátos helyet foglal el a kategorizációban, hiszen a korreláció feltétele elméletileg legalább két szembenálló névforma kellene, hogy legyen. Igaz ugyan, hogy a *korreláció* fogalmának definícióját nem találjuk meg a munkában, de az *oppozíció* terminussal való szinonim használata is a fenti megszorítás érvényességét erősíti. A rendszer szempontjából ugyanakkor elfogadható ez a megközelítés, ha tekintetbe vesszük azt, amit a szerző is hangsúlyoz, hogy tudniillik a *Kisdukány*-féle, korrelatív pár nélkül álló formákhoz a nyelvi tudatunk feltétlenül oppozíciós formát „kíván”, és meglehet, hogy csupán a dokumentumok fennmaradásának esetlegességével függ össze a megfelelő névforma hiánya. Az sem elképzelhetetlen mindazonáltal, hogy a „pár” nélkül álló jelzős névformák analogikus úton kapták a jelzőjüket, vagyis a korrelatív párral is rendelkező jelzős településnevek mintájára „jelzővel egészültek ki anélkül, hogy esetükben az előtag tényleges megkülönböztető funkciót töltött volna be” (182). Véleményem szerint ez – ismerve a névmodellek névalakító szerepét – nem is lehetett ritka jelenség.

A két- és háromtagú korrelációk esetei között – amint erre a korábbiakban is utaltunk – szembetűnően jelentkeznek a névdifferenciálódás, illetőleg a megkülönböztető jelzővel történő kiegészülés révén életre hívott névstruktúrák különbségei. Az előbbiek rendre szabályos zárt

vagy félig zárt korrelációban vesznek részt, az utóbbiak viszont elsősorban a szabályos nyitott, illetve a szabálytalan korrelációtípusokat alkotják (a fogalmak meghatározásához l. 187).

A korrelációk sajátos típusait képviselik az „ikertagú korrelációk”. Ezek esetében valamely névforma egyidejűleg két korrelációban is részt vesz: a Nógrád megyei *Felsőpenc* például korrelációs kapcsolatban áll a Nógrád megyei és a Pest megyei *Alsópenc*-cel egyaránt. „Keveredő” típusú az a korreláció, amelyben a korrelációban részt vevő településeknek két vagy három eltérő szemantikai tartalmú jelzője is ismeretes: *Alsó/Nagyhind : Felső/Kishind*. Az efféle variánsok keletkezését a szerző úgy képzei, hogy „az azonos alapnevű települések mindegyike több egyéni sajátossággal is rendelkezik, s csak lassan alakult ki, hogy a maradandó megkülönböztetés melyik jellegzetesség alapján történik majd” (201). Az efféle „névkeresés” mögött megítélésem szerint talán ismét csak nem spontán névadási aktust sejtethetünk. Az „egymásra következő differenciáló jelzők” kategóriájába olyan korrelációk tartoznak, amelyekben az eleve másodlagos S + M szerkezetű névvel álló település tovább osztódik, s a névdifferenciálódás eredményeként újabb jelzői elemekkel bővül: *Alsó/tótbaka : Felső/tótbaka*. A jelenségek bizonyos vonatkozásban valóban speciális volta miatt tárgyalja BÖLCSKEI ANDREA ezeket a korrelációtípusokat a rendszerezésből kiszakítva. Az is kétségtelen azonban, hogy az itt látott névszerkezeteknek a tipológia keretei között is megtaláljuk a helyüket, az onnan való kiemelésük így nem feltétlenül indokolt. (Az *Alsó/tótbaka : Felső/tótbaka* névpár esetében például valójában semmi jelentősége sincs annak, hogy az *alsó*, *felső* jelzők éppenséggel már egy eleve másodlagos névhez kapcsolódtak, a vizsgált jelenség, a névosztódás szempontjából ugyanis egy *Tótbaka* típusú alapnév pontosan ugyanolyan „értékű”, mint egy *Tótfalu* típusú.)

5.2. A korrelációk grammatikai eszközeit tárgyaló alfejezet azokkal a jelzőkön jelentkező formánsokkal foglalkozik (az -s, -i képzőkkel, valamint a középfojakkal), amelyek névalkotó funkcióval rendelkeztek, s amelyek révén az adott nyelvi elem alkalmassá vált a megkülönböztető jelzői szerep betöltésére (205). A -s képzővel összefüggésben INCZEFI GÉZA nyomán (1970) a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a morfémának a jelzői névrészen, illetve az alapnéven megmutatózó szerepe azonos (206), nem úgy, mint az -i-nél, amelynek esetében efféle párhuzamosságot a jelzőn és az alapnéven érzékelhető funkció között nem lehet kimutatni (207). Megítélésem szerint a helyzet valójában mindkét esetben ugyanaz, csak az -s képző funkcionális értékelésébe hiba csúszott: ahogyan az -i képző kapcsán is arról van szó, hogy a jelzőn ennek a morfémának melléknévképzői szerepe van (pl. *Óri/szentpéter*, *Zalai/szentgyörgy*), az alapnéven állva pedig helynévképzői funkciót lát el (pl. *Petri*, *Németi*), az -s esetében pontosan ugyanezt a funkciómegoszlást találjuk: a *Békás/megyer* név jelzőjében ’valamiben bővelkedő’ jelentésű melléknévképzőként szerepel az -s, a *Bükkös* névben viszont a szerepe ennél általánosabb: a *bükk* közszót helynévi státus betöltésére teszi alkalmassá, azaz helynévképzőként funkcionál.

Az -i-vel kapcsolatban ugyanakkor arra is utal BÖLCSKEI ANDREA, hogy nagyszámú „ellenpélda” is idézhető olyan alakokra, amelyekben az azonos szemantikájú jelzőn találjuk ott a képzőelemet: pl. *Sárvári/szentgyörgy*, de *Szilágyfő/keresztúr*. Mivel pedig ez utóbbi típusú elnevezésekben a képző „odaérthető” ugyan, de ténylegesen nem jelenik meg a névalakban, „ezeket a megkülönböztető névrészként többtagú kifejezéseket tartalmazó névformákat akár ún. »névelemhiányos« példaként is számon tarthatjuk” (207–8). Megítélésem szerint inkább csak arról van szó, hogy ugyanannak a funkciónak a kifejezésére többféle nyelvi elem, többféle szerkesztésmód is alkalmas lehet, s azt, hogy ezek közül éppenséggel

melyik jelenik meg a névstruktúrában, számos dolog befolyásolhatja (a névmodellek, a névszerkezetek produktivitási jellemzői, kronológiai kérdések stb.). Ez persze az alfejezet kapcsán egy általánosabb problémát is felvet: az itt tárgyalt formánsügyek valójában nem pusztán a differenciáló jelzők kérdéskörébe tartoznak, hanem a kétrészes helynevek jelzői névrészeit általában érintik (vagyis a helynévnek nem kell másodlagos, S + M szerkezetűnek lennie ahhoz, hogy az itt mondottak érvényesek legyenek rá: az S + F szerkezetűeket éppúgy jellemzik). De valójában a probléma még ennél is általánosabb: a differenciáló jelzőkön releváns képzőmorfémák funkciója aligha ítéltető meg pontosan anélkül, hogy a teljes névszerkezetre ne lennének figyelemmel. Egy-egy konkrét funkcionális tartalom kifejezésére ugyanis egyidejűleg többféle helynévstruktúra is alkalmas lehet, s ezek nem feltétlenül azonos gyakorisággal jelentkeznek a különböző háttérű differenciálódott településnevek körében. Az a benyomásom például, hogy a patrocíniumi vagy a személynévi jelzővel történő kiegészülés más-más névszerkezeti megoldással realizálódik az osztódásos, illetve a kiegészüléses folyamatok során: az előbbiben a jelölt birtokos jelzős szerkezet (pl. *Páh > Szent-andráspáha, Boldogasszonypáha, Kék > Szentdieneskékje, Szentmihálykékje*), az utóbbiban pedig a jelöletlen lehetett a dominánsabb (pl. *Baksa > Szentistvánbaksa*).

5.3. A korrelációk változását bemutató alfejezetben minőségi változásokat (a lexikális-morfológiai és a szemantikai szerkezet módosul), elemszámváltozásokat (a korrelációban részt vevő tagok száma módosul), valamint az ezek kombinációját alkotó komplex változásokat mutatja be BÖLCSKEI ANDREA. Az elemzés során külön figyelmet szentel egyrészt a patrocíniumi alaptagú településnevek oppozícióinak (220–32), másrészt a mesterséges keletkezésű korrelációknak (233–6).

A patrocíniumi településneveknek közel egynegyedét egyénítették a fennállásuk során jelzővel, s a legtöbb differenciált név a 15. században keletkezett. A változási repertoár ebben a szemantikai típusban igen gazdag, de a folyamatok jól megfogható típusokba rendeződnek (227). A patrocíniumi alapnevek korrelációs rendszere az általánosságban tapasztalt képtől némelyest eltér. A névkorrelációs rendszer egészében ugyanis sok a kétagú korreláció, s ennek a jellegzetesebb típusai (a méretre, korra, térbeli elhelyezkedésre utaló oppozíciók) ott lényegesen nagyobb arányban is vannak jelen, mint az olyan, alapvetően más történeti háttérrel rendelkező, s ebből adódóan soktagú mikrorendszerekben, mint amilyenek a patrocíniumi alapnevet tartalmazó differenciált névformák (232). Ahogyan fentebb említettük, lényegében kronológiailag is egymásra következő jelenségekről van szó: a faluosztódás folyamán előállt névdifferenciálódás már a 13–14. századtól kezdődően tipikus jelenség (a maga jellegzetes nyelvi megoldásaival, jelző- és korrelációtípusaival). Az azonosnevűség (pl. a patrocíniumi azonosnevűség) ugyanakkor majd csupán a látókör szélesedésével párhuzamosan válik „zavaróvá”, s indul meg a homonim névformák jelzőkkel történő kiegészülése. Az ilyen módon a nevekbe másodlagosan bekerülő jelzőket illetőleg szemantikailag így kettős modellhatás is érvényesülhetett: egyrészt a korábban, a névdifferenciálódás révén létrejött S + M szerkezetű másodlagos nevek mintája, másrészt pedig az elsődleges, S + F szerkezetű nevek modellje is hatást gyakorolhatott S funkciójú jelzői névrészükre.

„A természetes keletkezésű településnév-korrelációs rendszer legkiépültebb, legteljesebb formáját a 18–19. századra érte el: ez a rendszer szolgált mintául a hivatalos helységnévadás számára a mesterséges keletkezésű helységnév-korrelációk kialakításakor” (233). A hivatalos névadás tehát a természetes névkorrelációkhoz igazította a mesterséges oppozíciókat, amelyekben így lényegében ugyanazok a szemantikai kategóriák fedezhetők fel, mint a

természetes keletkezésű oppozíciók körében, noha néhány különbségre azért ráakadhatunk (ilyen pl. az etnikai hovatartozásra utaló jelzők számának csökkenése). Sajátos jelenség, hogy a hivatalos névváltoztatás – amelynek „látóköre” az egész országra kiterjedt – a spontán korrelációs rendszert bizonyos vonatkozásokban „korrigálta”, és például a térbeli elhelyezkedésre utaló jelzők kapcsán névpárok kialakítására törekedett: a Nyitra megyei *Nagybodok*-ból például azért lett *Felsőbodok*, hogy ezáltal *Alsóbodok* párja lehessen (236).

6. BÖLCSKEI ANDREA monográfiája azáltal, hogy a magyar településnevek korrelációs rendszerét gazdag névanyagot, sokféle szempontból vizsgálta meg, a kérdéskörrel való tudásunkhoz számos új ismerettel járult hozzá. A településnévi differenciálódás jó néhány pontját ugyanis meggyőzően tisztázta, más esetekben pedig olyan problémákat vetett föl, amelyek további gondolkodásra, vizsgálatokra ösztönözhetik a kutatókat, és esetleg arra, hogy az e munkában alkalmazott (kognitív) megközelítéshez képest más nézőpontból (leginkább talán történeti szociolingvisztikai, -pragmatikai szempontból) is mérlegre tegyék a jelenséget. Az pedig, hogy a szerző felfogásával olykor nem feltétlenül értünk egyet, pusztán azt jelzi, hogy ugyanazon jelenség mögött egyidejűleg sokféle indíték, történeti és nyelvi háttér húzódhat meg, s ezért annak érdekében, hogy jellemzőit a maguk teljességében, sokszínűségében feltárjuk, érdemes azt minél több oldalról körbejárni.

Hivatkozott irodalom

- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA 1970. A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi neveken. *Magyar Nyelv* 66: 312–23.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005–. *Korai magyar helynévszótár (1000–1350) 1. Abaúj-Csongrád vármegye*. Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 1976. Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Historica* 40. Szeged.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA

VALÉRIA TÓTH, Reflections on settlement-name correlations

The name adopting/name changing situation in which an existing settlement name, for various reasons, is secondarily extended with a distinctive addition, although already commented on several times in Hungarian and international onomastic literature, received a monographic discussion (A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában [‘The correlational system of Hungarian settlement names in the period of non-official place-naming practices’]; Budapest) only in 2010. The book, by ANDREA BÖLCSKEI, undertaking the wide range analysis of settlement-name correlations as well as the survey of the name users’ spatial orientation, primarily adopts a cognitive linguistic approach.

This paper outlines my reflections, formulated whilst reading the book, on the linguistic features of the settlement-name correlations; on the settlement-historical and onomasociological factors behind the observed phenomenon. I suggest here that the system of non-official settlement-name correlations was in fact developed as a result of two distinct (settlement-) historical processes, and that these processes resulted in rather different linguistic features. In close connection, I also discuss how other (mainly historical, socioonomastic, sociopragmatic) considerations, in addition to a cognitive linguistic approach, could improve our current knowledge on settlement-name correlations.